Людмила Дончева-Петкова (София)

КРЪСТОВЕ-ЕНКОЛПИОНИ С ФИЛИГРАННА УКРАСА

Сред многобройните кръстове-енколпиони от нашите земи се откриват няколко екземпляра със специфична украса. Повърхността им от двете страни е покрита с разнообразни геометрични мотиви, образувани от запоени филигранни нишки. Освен това от лицевата страна на кръстовището, а понякога и в краищата на раменете са монтирани кръгли гнезда, в които са инкрустирани цветни стъкла, седеф, полускъпоценни камъни.

Кръстовете с тази украса принадлежат към две групи - плоски и реликвиарни. Известните досега плоски кръстове са само три и по форма могат да се отнесат към два типа.

Един кръст (тип I) е намерен в подножието на хълма Калето при с. Одърци, Добричко, където през X - началото на XI в. са съществували полуземлянки, разрушени по-късно от обширен некропол (обр. 1)[1]. Енколпионът е в много лошо състояние, но формата му може да се възстанови. Изрязан е от медна пластинка и е със заоблени рамене. Липсва долната част на отвесното рамо, а горе вместо халка за окачване е пробита дупчица. Запазената височина е 0,03 м, а дължината на водоравното рамо е 0,035 м. В краищата на водоравното рамо, само от лицевата страна, са запоени концентрични кръгове от медни филигранни нишки, които на запазената част на отвесното са изпаднали.

Към тип II принадлежат два кръста - от Пернишката крепост[2] и от с. Девинци, Плевенско[3]. От пернишкия кръст са останали само три фрагмента, които са позволили на Й. Чангова да направи графична реконструкция. Кръстът от Девинци (обр. 2) е сравнително добре запазен (височината с халката е 0,045 м, дължината на отвесното рамо - 0,04 м, на водоравното - 0,037 м. Изработен е от меден лист. Вероятно меден е и пернишкият кръст (в публикацията е отбелязано, че е отлят от бронз). Халката за окачване е запазена само при кръста от Девинци - малка, плоска, запоена към горното рамо. Тези енколпиони имат по-сложна форма - в силно разширените краища на раменете им се

---

[1] **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Одърци. Т. 1. Селище от Първото българско царство. С., 1999, с. 127, кат. № 813.

[2] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, 1992, с. 150 и сл., обр. 129_5, 134_1.

[3] Кръстът се съхранява в частна колекция.

вмъкват кръгли медальони, от двете страни на които се издават остри връхчета. На кръста от с. Девинци двете части на отвесното рамо са еднакви, малко по-дълги от тези на водоравното. Според Й. Чангова „долната част на отвесното рамо на пернишкия е била малко издължена, докато останалите три части на раменете са имали еднаква дължина“. Лицевата му страна е била богато украсена - на кръстовището се е намирало кръгло гнездо, а по дължината на раменете са обточени две прави филигранни нишки, разстоянието между които е запълнено с вълнообразна. В разширените краища са запоени полусфери, заобиколени от кръгове. По-малки полусфери и филигранни кръгчета запълват останалото пространство на раменете. Опаката страна е гладка. Девинският кръст е украсен от двете страни. От лицевата на кръстовището се намира кръгло гнездо, от което инкрустираното стъкло или камък са изпаднали. Раменете са запълнени с три концентрични кръга, а междурамията - с малки кръгчета от тънки медни жици, запоени към повърхността на кръста. Опаката страна е еднаква с лицевата, но вместо гнездо за инкрустация на кръстовището се намират три концентрични кръга, подобни на тези на раменете.

Нагръдните кръстове от втора група са изпълнявали ролята на реликвиари. Но по устройство те се различават от многобройните реликвиарни кръстове, състоящи се от две половинки, съединени с шарнири. Екземплярите от разглежданата група са изработени от сребърни или медни листове, които са изрязани в желаната кръстовидна форма. Двете части - лицева и опака - са съединени чрез запояване със странични пластинки, които следват формата и извивката на кръста. По този начин се е образувала затворена кръстовидна кутия (касета). Вътрешността на тези касети енколпиони още при изработването е била запълнена с части от „Честния кръст“, за което напомня един ранен екземпляр (от VII в.), открит в некропола при с. Кюлевча, Шуменско[4], или с мощи на светци, но не е изключено да са поставяни и други вещи или материали, за които се е вярвало, че предпазват от болести и смърт[5]. Така оформените реликвиарни кръстове не са били отваряни, а притежателите им вероятно при купуването са знаели какво

[4] **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI - XI в. на територията на България. С., 1976, с. 124, обр. 75_7.

[5] При консервация на ранновизантийския кръст от с. Бежаново, Плевенско, бе установено, че съдържа сяра.

съдържат. В зависимост от различията във формата касетните кръстове се разделят също на два типа.

Към тип I принадлежи екземпляр, открит при разкопките на средновековното селище, разположено върху селищната могила до с. Дядово, Сливенско (обр. 3)[6]. Той е в много лошо състояние. Прави впечатление със силно разширените в краищата рамене, от които двете еднакви части на отвесното са по-големи от тези на водоравното. Халката за окачване липсва. Отвесното рамо е дълго 0,062 м, а водоравното - 0,048 м. Двете страни на кръста са изрязани от медни листове, а страничните пластинки, които ги съединяват, са широки 0,007 м. На кръстовището и на всяко рамо от лицевата страна са запоени кръгли гнезда, в които е инкрустиран седеф. От опаката страна вместо гнезда има концентрични окръжности от тънки филигранни нишки. Цялото пространство между гнездата и концентричните кръгове е запълнено с малки филигранни кръгчета.

Кръстовете от тип II досега са 10 на брой (обр. 4-6). Те са различно съхранени и произлизат от различни, отдалечени един от друг райони на нашата страна - градището при с. Цар Асен, Силистренско[7], от наземно жилище 2 в крепостта Скала, Тервелско[8], от средновековния пласт над римските терми във Варна[9], от гроб №18 на некропола пред Източната порта на Плиска[10], от гроб №121 в района на преславската архиепископия[11], от с. Девинци, Плевенско (обр. 4)[12], от манастира в кв. Веселчани - гр. Кърджали[13]. Един кръст от крепостта Баткун се съхранява в

---

[6] **Борисов, Б.** Средновековното селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово. - Expeditio Thracica, 3, 1982, с. 48, табл. 85а.

[7] **Атанасов, Г., В. Йотов.** Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Сб. Добруджа, 6, 1989, с. 86, табл. II_{10}, IV_{10}.

[8] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X - XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, с. 95, обр. 73, табл. $XCIX_{328}$.

[9] **Дончева-Петкона, Л.** Кръстове-енколпиони във Варненския музей. - ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 114 и сл., табл. $I_{2,3}$.

[10] **Я. Димитров.** Църква и некропол при Външния град Плиска (края на X-XI в.). - Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 49, кат. №18, обр. 6_1.

[11] **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X в., с. 29, обр. 151.

[12] Кръстът се намира в частна колекция (вис. с халката 0,075 м, дълж. на отвесното рамо - 0,067, на водоравното - 0,05 м, деб. - 0,008 м).

[13] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). - РП, XXIV, 1992, с. 119, кат. №81, обр. 78.

ИМ гр. Пазарджик (обр. 5)[14], а друг - с неизвестен произход - в Археологическия музей гр. Пловдив (обр. 6)[15]. При разкопките на некропола до Червената църква при Перущица, в детски гроб е открит най-големият кръст от този тип[16]. По форма тези енколпиони са близки до плоските кръстове от Пернишката крепост и Девинци, само че двете украсени страни са свързани в касета. Раменете им не са дълги (отвесното е малко по-голямо, но най-издължено е при кръста от некропола до Червената църква). Те силно се разширяват, като завършват с кръгли медальони, от двете страни, на които се издават острите върхове на разширените краища. При кръста от Кърджали тези върхчета са счупени. Силно деформиран е бил кръстът от некропола при Червената църква, затова двата края на отвесното рамо са изрязани и са придобили заоблен вид, а при хоризонталното все още се забелязват върхчетата до дъговидната извивка. Халките за окачване са плоски, пръстеновидни, но са запазени при половината екземпляри. Височината на отвесните рамена е различна, като варира между 0,057 и 0,12 м, а на водоравните е между 0,046 и 0,08 м. Дебелината на касетите е 0,006-0,011 м. Кръстът от Варна е изработен от сребърен лист, а останалите - от медни, като тези от Кърджали и Баткун са посребрени, а от с. Цар Асен е позлатен.

Богата, макар и постигната с геометрични мотиви - прави линии, вълни, кръгчета, концентрични кръгове, полусфери - е украсата на всички екземпляри. От лицевата страна на кръстовището и в краищата на раменете са разположени гнезда за инкрустация, понякога заобиколени от кръгчета от тънки нишки. В гнездото на кръста от Пловдивския музей и в две от гнездата на кръста от Плиска са запазени стъкла, а в три от гнездата на кръста от Цар Асен - полускъпоценни камъни[17]. Само три енколпиона от Баткун вместо гнезда са запоени полусфери. От опаките страни полусферите са заменени с концентрични кръгове. При енколпионите от Баткун и Археологическия музей в Пловдив от центъра към всяко рамо са запоени прави филигранни нишки,

---

Кръстът е отнесен към находките от некропола, но в каталога на гробовете липсва.

[14] Сведение на Н. Гиздова. Кръстът е с дължина на отвесното рамо 0,07 м, на водоравното - 0,05 м, деб. - 0,006 м.

[15] Кръстът ми беше предоставен за публикуване от Р. Морева, на която благодаря. Отвесното му рамо е дълго 0,075 м, а водоравното - 0,006 м.

[16] **Vaklinova, M.** L'Église rouge de Perouchtisa (Bulgarie) et sa periodisation. - Byzantinische forschungen, XIV, 1989, p. 647 sq, lig. 8.

[17] За съжаление тези камъни не са определени.

които следват линията на раменете. Ограниченото от тях пространство е заето от вълниста линия или кръгове. Останалата повърхност е запълнена също с вълниста линия или кръгчета. При другата по-голяма част от кръстовете раменете са покрити с дребни и по-едри филигранни кръгчета в различни комбинации. Украсата на кръстовете от Плиска и Скала е почти еднаква. Често (при екземплярите от Варна, Цар Асен, АМ - Пловдив) по едно по-голямо кръгче е разположено на всяко рамо близо до кръстовището и така съчетани, кръгчетата образуват кръст. При енколпиона от Червената църква от лицевата страна до централното гнездо при четирите части на раменете са разположени капчици, образуващи четирилистна розета. Най-интересна е долната част на отвесното рамо, където с филигранни нишки е изписано името ГЕОРГІ(О)С. Буквите И, О, С са малки и заоблени, а Г, Р, І са с дълги хасти. С е обърната.

Както се вижда, броят на кръстовете с филигранна украса (досега 13) на територията на България все повече нараства. Проучванията показват, че подобни енколпиони са известни и от други, най-често съседни страни и се смятат за продукция на византийското златарство. По форма касетните кръстове се свързват с твърде ранни (от VI - VII в.) с по-малки размери златни и сребърни образци (у нас от с. Садовец и Бежаново, Плевенско[18], от детски гроб №78 на некропола при Кюлевча[19]). Други се съхраняват в музеите на Кайро и Вашингтон и в тях се вижда влияние на императорското константинополско изкуство[20]. По-близък по материал и начин на изработка до тези кръстове, а по форма до нашите касетни от тип II, е изящно изработеният, украсен с филигран и инкрустирани камъни, в съчетание с релефно Разпятие, кръст от Диногеция-Гарван, датиран в XI в.[21]

Разгледаните кръстове от нашата страна са открити случайно или при археологически разкопки. Някои от екземплярите, макар и намерени при разкопки, не произхождат от ясно разграничени пластове или гробове и затова авторите, позовавайки се на общата ситуация и наблюдения на обектите, на близки и по-далечни аналогии, отнасят тези енколпиони към XI -

[18] **Дончева-Петкова, Л.** Ранновизантийски златни кръстове от Археологическия музей в София. - МПК, XII, 1972, с. 74 сл., обр. 1, 2.
[19] Вж. бел. 4.
[20] **Ross, M.** Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquity in the Dumbarton Oaks Collection. Washington, II, 1965, p. 21 sq., Pl. XXIII_{15}.
[21] **Barnea, I.,** Obiecte de cult. - Dinogetia, I, 1967, p. 362, fig. 194.

XII в. Така са датирани и двата фрагмента от Диногеция-Гарван[22]. Разкопките в района на Червената църква при Перущица обаче показват, че културни пластове след VI в. няма и че животът е възобновен в началото на XI в. Това е една сигурна дата и за началото на некропола, към чийто първи най-дълбок слой принадлежи детския гроб с филигранния кръст[23]. Некрополът пред източната порта на Плиска със сигурност е съществувал през XI-ото столетие, но е трудно да се определи дали гроб №18 е от първите десетилетия или след 30-те години на века[24].

Няколко селища в района на Добруджа предоставят данни за определяне на крайната дата на производство и употреба на разгледаните енколпиони. Проучванията показват, че крепостите при Дервент и Скала, градището при с. Цар Асен и селището при с. Одърци са унищожени през 1032 или 1036 г. от печенегите. Най-напред това становище (за 1036 г.) бе изказано от П. Дякону, а по-късно се потвърди и от нашите разкопки и материали (последните монети в Одърци, Цар Асен и Скала са анонимни фолиси, клас B, определяни различно от нумизматите - 1028-1034 или 1030/35 - 1040/42). Затова П. Дякону датира кръстовете от Дервент и Чобану до 1036 г., а по-рано намерения фрагмент от Пъкуюл луй Соаре отнася най-общо към групата енколпиони от XI в.[25] Кръстът от Скала е особено важен, тъй като е намерен в наземно жилище, което (както и други от този тип) се отнася след началото на XI в.[26]

Близък по форма и изработка на касетните кръстове от тип II е един напълно запазен (с изключение на камъка или стъклото от гнездото) меден кръст, намерен в унгарския некропол Сентеш Нагьтьоке. Най-ранните монети от гробовете са от Карл IV Плешиви (875-877 г.), а най-късните - динари на Бела I (1061-1063 г.). М. Барани-Обершал предполага, че енколпионът е изработен към края на IX - X в.[27] Като аналогия посочва кръст от сбирката Шнютген в Кьолн, произхождащ от Тарагона[28]. Наблюденията от изброените селища, от некрополите при Плиска

[22] Ibidem, p. 360, fig. $192_{12,13}$.
[23] **Vaklinova, M.** Op. cit., p. 645, 646, 647, 649.
[24] **Я. Димитров.** Цит. съч., с. 51.
[25] **Diaconu, P.** Documente vechi crestine in Dobrogea. - Pontica, XVII, 1984, p. 161 sq., fig. 2; **Diaconu, P., S. Baraschi.** Pacuiul lui Soare, II, Bucuresti, 1977, p. 129. fig 99_{16}.
[26] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 136.
[27] **Baranu-Oberschall, M.** Byzantinische Pectoralkreuze aus ungarichen Funden. - Forschungen für Kunstgechichte und christliche Archäologie, 1953, p. 232, fig 74 e, f.
[28] Ibidem, not. 70.

и Червената църква помагат да се определи по-точно датата и на унгарския енколпион. Проучванията показват, че както плоските, така и касетните филигранни кръстове са били донесени по време на византийското владичество и появата им в Североизточна България и Добруджа може да бъде стеснена между 1000 и 1026 г., което е рядко точна дата за средновековните паметници. Не е изключено използването на тези интересни кръстове, наподобяващи скъпите произведения на християнското изкуство, да е продължило още две-три десетилетия.

Филигранните кръстове най-вероятно са били изработени в някои от центровете на Византийската империя, където са наследени традициите на ранните касетни екземпляри. Такъв кръст е намерен в столицата Константинопол[29], а два-три екземпляра се съхраняват в музея на гр. Комутини[30].

Майсторите, от чиито ръце са излезли тези енколпиони, не са били много. За това напомня еднаквия начин на направа и декоративните мотиви, повтарящи се при всички екземпляри, макар и в различни комбинации.

Материалът и изображенията върху разгледаните кръстове от територията на нашата страна са различни от енколпионите, свързани с коптското и императорското византийско изкуство. Безспорно е, че изследваните кръстове са били по-скъпи от многобройните отлети бронзови екземпляри и че златарите са се стремели да подражават на такива редки, украсени не само с филиграни, но и с апликирано Разпятие, със сапфири и опали енколпиони, като този от Диногеция-Гарван.

Допуска се, че филигранните кръстове са носени от „лица издигнати в духовната йерархия“[31], но както се посочи нашият най-хубав екземпляр от некропола при Червената църква е намерен в детски гроб и вероятно е поставен върху гърдите на детето при погребението. От детски гроб е и кръстът от Плиска. Затова и за филигранните кръстове трябва да приемем, че са ползвани от всеки, който не само е могъл да се снабди с тях, но и да си позволи лукса да ги притежава.

---

[29] **Demangel, R, E. Mambury.** Le Qauartier des Manganes et le premier Region de Constantinople. P., 1939, p. 109, fig. 128.

[30] Сведение на М. Ваклинова.

[31] **Атанасов, Г., В. Йотов.** Цит. съч., с. 90 и цит.. в бел 83 литература.

Обр. 1. Плосък кръст (тип I), с. Одърци, Добричко

2 а

2 б

Обр. 2 а, б. Плосък кръст (тип II), с. Девинци, Плевенско

3 а

3 б

Обр. 3 а, б. Касетен кръст (тип I), с. Дядово, Сливенско

4 а

4 б

Обр. 4 а, б. Касетен кръст (тип II), с. Девинци, Плевенско

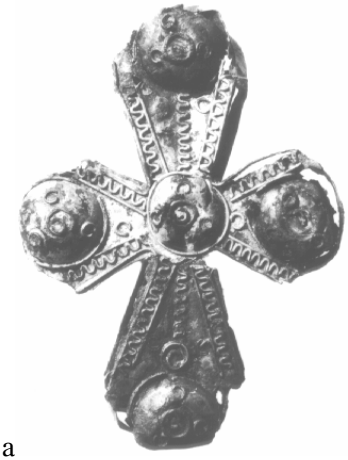

5 а

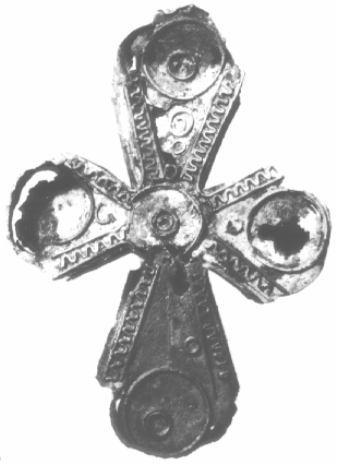

5 б

Обр. 5 а, б. Касетен кръст (тип II), крепостта Баткун, Пазарджишко

6 а

6 б

Обр. 6 а, б. Касетен кръст (num II), неизвестен произход, Археологически музей - гр. Пловдив

ENCOLPION CROSSES WITH A FILIGREE DECORATION

Lyudmila Doncheva-Petkova (Sofia)

(summary)

This article is devoted to a comparatively rare group of crosses. The author distinguishes between two main types - flat and reliquary ones with the latter being more widespread. Their decoration is of threads welded on the surface which sometimes form beds of encrustation and usually have a geometric pattern. Only the copy found in a child's grave of the necropolis at the Red church near Perushtitsa features a more complicated decoration including a name GEORGI(O)S written by welded filigree threads. The appearance of the filigree decoration crosses in North-Eastern Bulgaria and Dobrudza is dated to the period between 1000 and 1026.